

Mlinarstvo koprivničkog područja za vrijeme kapitalizma

1.

Moderna mlinarska industrija razvila se u okolini Budimpešte u zadnjoj četvrtini devetnaestog stoljeća. Ovaj razvitak osjetio se i u drugim krajevima koji su bili vezani uz Ugarsku, pa je na prijelazu stoljeća došlo do intenzivnog podizanja novih mlinova u mjestima uz Dravu, gdje su zbog jako naglašene žitarske proizvodnje postojali povoljni preduslovi za ovaj razvoj. Posljedica prevelikog broja mlinova bila je slabo poslovanje većine i krizna situacija u svim mlinovima, koji nisu bili sufinancirani iz nekog drugog izvora, i gdje se poslovanje nije vezalo uz ciglarstvo i preradu drveta.

U ovom radu prikazat ćemo povijest velikih mlinova na području koprivničkog kotara, dakle mlin u Koprivnici i mlin u Novigradu Podravskom, koji su planskom dugogodišnjom politikom članova obitelji Ettinger prešli u njihove ruke, čime je gotovo bio dovršen proces koncentracije kapitala mlinarske industrije Donje Podravine, budući da su ostali mlinovi propali ili životarili jedva vežući kraj s krajem, a iz godine u godinu bivalo ih je sve manje, uključivši tu i vodence na potoku Komarnici i potoku Koprivnici.¹

2.

Koprivnički mlinovi do kraja prvog svjetskog rata

Prvi koprivnički mlin na parni pogon podigao je koprivnički obrtnik Ivan Đurkan 1858. godine na potoku Koprivnici, te je taj mlin svakako jedan od najstarijih parnih mlinova na području sjeverozapadne Hrvatske, jer je varaždinski osnovan dvije godine kasnije. Ovaj mlin oko 1905. prelazi u ruke gradskog kapetana Gjüre Krkača, koji ga je proširio troškom od 80.000 kruna, pokušavši zatim iskoristiti svoj položaj i gradskim propisima likvidirati drugi mlin, koji je registriran 1. prosinca 1894. godine.

Ovaj drugi mlin bio je u blizini željezničke stanice i ova povoljna lokacija dala mu je razvoju perspektivu izvoznog mlina, ali je trebalo desetak godina dok se ova prednost iskoristila. Naime, zbog konkurencije Krkačevog mlina, a i prevelikog investiranja, Novi parni mlin d.d. pao je pod stečaj, te je do 1907. godine životario kao vlasništvo Svarcovih, koji ga vode pod nazivom »Parni i umjetni mlin Svarc i drugovi«. Tada je Koprivnička banka d.d. okupila 132 privrednika, uglavnom Jevreja iz Koprivnice, Đurđevca, Križevaca i drugih okolnih mjesta, koji su do osnivačke skupštine 26. lipnja 1907. uplatili 200.000 kruna za dvije tisuće dionica. Najviše dionica kupio je đurđevački trgovac Ferdo Brenner (280) i ravnatelj Koprivničke banke Ignac Svarc (178), te koprivnički trgovci Marko Svarc (190) i Vilim Svarc (140). Ostali dioničari bili su koprivnički

odvjetnik dr Slavko Wolf, križevački trgovac Berkest Pollak i Ignaz Hirschl, koprivnički veleposjednik Ignac Gross, vlasnik Zagrebačke parne pekarnice Rudolf Gut-hard i drugi.² Na osnivačkoj skupštini Koprivničkog paromlina, dioničarsko društvo, prema Pravilima izabrani su u ravnateljstvo na tri godine dr Slavko Wolf, Marko i Ignac Svarc, Ferdinand Reich, Nikola Vaić, Ignac Gross, Vilim Scheyer iz Ludbrega, te Mavro Kenda i Ljudevit Berkes iz Križevaca, a ravnatelj paromlina bio je i dalje Adolf Bergenthal, vlasnik 50 dionica.

Poslovanje mlina pola godine, i dobit od 13.018 kruna, pokazali su da se s ovim mlinom može ostvariti zarada »unatoč velikim poteškoćama s kojima se je mlinarska industrija imala boriti« i »visokim cijenama žita i brašna, koje su smanjile prodaju«. »Neumornim radom, pomnom podvorbom naših mušterija, susretanjem do krajnjih granica mogućnosti i konačno iskustvom, da se kod ovakvih abnormalnih godina imade s najvećim oprezom postupati, dobar dio tih poteškoća je paraliziran« i dioničarima je podijeljeno za svaku dionicu tri krune dividende, a članovima ravnateljstva nagrada od 3.250 kruna. U ovom izvještaju zacrtane su smjernice u kojima je ovaj mlin mogao ostvariti profit i konkurirati Krkačevom (kasnije Friebeonom) i Sparholcovom (kasnije parni mlin Franje Pintera) mlinu. U izvještaju stoji da su seljaci prodali svoje žito privučeni visokom cijenom, a onda su se sami prehranjivali kojekakvim »surrogatima« do nove žetve, pa je stoga eksport brašna »jedini izlaz u uvjetima tako nepovoljnog poslovanja«. S ovom orijentacijom mlin posluje sve do prvog svjetskog rata, a požar Krkačevog mlina 1908. omogućio je nešto povoljnije usšno poslovanje do njegovog popravka. Ravnateljstvo s velikom pažnjom prati zbivanja u mlinu, pa je već 1908. Bergenthal otpušten zbog neurednog poslovanja, da bi nakon Ivana Gyikette bio postavljen za ravnatelja Rudolf Berger, koji je uložio mnogo prekovremenog rada da usavrši proizvodnju brašna i tako boljom kvalitetom uspješno konkuriira okolnim mlinovima. U 1909. godini u mlinu je samljeto 293 vagona žita, od čega je na prostu meljavu (Flahmahl) otpalo 65 vagona, a 111 vagona je meljava na ujam (ušur), pa je pozitivna bilansa omogućila uvećanje dioničke glavnice. Upisani su i novi dioničari, a pored generalnog ravnatelja Mavre Langa u ravnateljstvu nalazimo Hermana Ungera, Wilhelma Scheyera, Ferdu Reicha, Ignaca Grossa i Ignaca Svarca, te Eduarda Nöthiga, vlasnika mlina Podravina d.d. u Đurđevcu, koji je s dr Petrom Mayerom uvijek glasao protiv prijedloga ravnateljstva Koprivničkog paromlina, nastojeći na ovaj način blokirati i paralizirati njegovo poslovanje iz konkurentskih razloga. Od polovine 1910. do polovine 1911. čista dobit iznosila je 16.465 kruna, iako je troškom od 22.784 krune sagrađeno veliko skladište i

Koprivnički paromlin dioničarsko društvo u Koprivnici.

POZIVI

Utemeljitelji „Koprivničkog paromlina dioničarskog društva u Koprivnici“
pozivaju ovime u smislu §. 154 trg. zak. gg. podpisatelje dionica na

utemeljiteljnu glavnu skupštinu

koja će se

dne 26. lipnja 1907.

u 4 sati poslije podne u prostorijama Koprivničke banke d. d. u Koprivnici
održavati.

DNEVNI RED:

1. Izvršenje utemeljiteljskog obuspjeha subskripcije.
2. Ustanovljenje društvenih pravila.
3. Konstituiranje društva.
4. Podjeljenje absolutorija utemeljiteljima.
5. Priobćenje po utemeljiteljima u smislu §. 183 trg. zak. imenovanih članova
ravnateljstva.
6. Izbor nadzornog odbora.

Utemeljitelji.

Tisk: I. Kozulica u Koprivnici.

1. Poziv utemeljitelja od 26. lipnja 1907. za osniva- nje Koprivničkog paromlina d.d.

tako uvećana vrijednost nekretnina na 101.040 kruna i strojeva na 102.400 kruna. Godine koje su slijedile bile su vrlo teške i otkrile su veliku ovisnost poslovanja mlina o kvaliteti i kvantiteti žetve. Tako je jedne godine loš urod pšenice reducirao iskorištenost kapaciteta mlina za polovinu, a stanovništvu se moglo prodati »gotovo isključivo jeftinije crno brašno«. Kako bi pojeftinila proizvodnju, nabavljen je za 49.403 kruna novi Diesel motor te dva nova stroja za meljavu po najnovijem sistemu, a sredstva za ove nabave posuđena su od Koprivničke banke. Zbog dosta visokih kamata na ovaj kredit, u bilanci za 1913/14. godinu iskazan je gubitak u iznosu od 14.352 kruna koji bi se prema izvještaju ravnateljstva mogao izbjeći samo potpunim iskorištavanjem kapaciteta mlina od jednog i pol vagona dnevno, a to nije bilo moguće ostvariti zbog loše žetve, pa se te godine ne dijele ni dividende ni nagrade, a na glavnoj godiš-

njoj skupštini 29. studenog 1914. gubitak je iznosio već 74.352 kruna.³ Vrijedno je spomena, da je dioničar Mirko Barac, mlinar iz Kloštra Podravske, tražio na glavnoj skupštini uoči prvog svjetskog rata da dioničari govore samo hrvatskim jezikom. Njegov je prijedlog propao sa 236 glasova protiv 58, jer dvoje vrlo jakih dioničara (Mavro Lang iz Csurga i Arthur Farago) nisu znali ni riječ hrvatski, pa je ono što je Ivan Kukuljević Sakcinski proveo u hrvatskom saboru pola stoljeća prije, trebalo izboriti i u privrednom životu gdje je sve do propasti Austro-Ugarske dominirao tuđin s jačim i većim kapitalom.

Budući da je dug uoči prvog svjetskog rata iznosio više od polovine dioničke glavnice opet se pomišljalo na sanaciju i likvidaciju društva. Međutim, svi potencijalni kupci nudili su daleko manje nego što su vjerovnici potraživali, pa je rješenje pronađeno u uključivanju nove snažne grupe među dioničare (Aleksandar Lederer iz Budimpešte, Sandor Braun iz Đurđevca i Leopold Lichtner iz Kloštra Podravske), koji su investirali 60.000 kruna vlastitog kapitala. Dionička glavnica je snižena na desetinu ranije svote, tj. na 20.000 kruna i onda podignuta na 80.000 kruna s time da su novi dioničari imali prioritete dionice s pravom na godišnju dividendu od 6%, a ako se ova obaveza ne bi mogla ispuniti ona se prenosila u slijedeću godinu kao dug. Ovaj je prijedlog prihvaćen s 226 glasova od 282 prisutnih, pa je propao prijedlog Nöthiga, koji je nudio da će od 150.000 kruna duga on sanirati 100.000 kruna uz preuzete određene brojeve dionica, čime bi dobio apsolutnu prevlast u daljem upravljanju mlinom. U novo ravnateljstvo, izabrano nakon ovih promjena, ušli su Lederer, Sandor i Ljudevit Braun iz Đurđevca, Milan Scheyer iz Koprivnice i Juraj Ettinger iz Novigrada Podravske, koji se prvi puta javio kao opunomoćenik Lichtnera iz Kloštra, da bi već 1915. bio predsjednik glavne godišnje skupštine.⁴

Zbog krizne situacije mlin nije radio u prvoj polovini 1915. godine. Tada su nabavljeni neki novi strojevi i uređena dva para kamena za glatku meljavu, a na poticaj Zemaljske vlade izgrađena je sušionica za kukuruz i druge zemaljske plodine, što je zapravo početak poslije prvog svjetskog rata registriranih Javnih skladišta d.d. (1922). Nabavljeni su i strojevi za prečišćavanje žita pa se dnevna prerada ustalila na 250–300 mtc dnevno i 1915. godina završava malim dobitkom od 2.767 kruna. Kraj rata mlin je dočekao bez dugova.

3.

Prvi novigradski paromlin do kraja prvog svjetskog rata.⁵ Malo je danas poznato da je i novigradski mlin nastao ulozima podravskih privrednika na poticaj Novigradske štedionice, čiji je predsjednik bio Engelbert Svoboda, a tajnik Juraj Ettinger. Do 10. travnja 1910. uplaćeno je 30% dioničke glavnice od 75.000 kruna, pa je novigradski načelnik Mijo Matunci mogao 8. svibnja 1910. otvoriti glavnu skupštinu na kojoj je utvrđeno da su najjači dioničari đurđevački mlinari Emanuel, Sandor i Ludvig Braun s 300 dionica, te da Hrvatska tvornica brašna i tjestenina d.d. može početi s radom. Juraj Ettinger, iako prilikom osnivanja mlina ima svega 50 dionica, tokom prvog svjetskog rata otkupljuje dionice od Svobode, Huga Heinricha, Ivana Franje, župnika Ivana Kristića i Josipa Resteka i na glavnu godišnju skupštinu 28. siječnja 1917. donosi već 442 dionice. Pokušaj trgovca željeznom robom iz Virja Eduarda Totta-

ra da dođe do većeg broja dionica nije uspio, jer je Ettinger imao iza sebe kapital Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda iz Zagreba, pa su ravnatelj mlina Carlo Spitzer i Josip Smoljan iz Zagreba njegovi ljudi. Budući da je već 1911. bilo jasno da se mlin neće moći razviti u tvornicu tjestenina u ovom kraju vrijednih domaćica, on se registrira kao Prvi novigradski paromlin d.d., pri čemu je vrijednost zgrada iskazana sa 52.406 kruna, strojeva sa 39.876 kruna, a mlinskog uređaja s 42.547 kruna uz dnevni kapacitet od jednog vagona. Mlin nije nikada davao veliku dobit, ali od 1911 – kada je iskazan čisti dobitak od 4.207 kruna – pa do 1923. dobit se svake godine povisuje i ustaljuje na 10.000 kruna, što je omogućilo 6% isplatu dividende dioničarima. Mlin je imao i svoja skladišta u Koprivnici, Virju i Donjim Mostima, a krajem 1918 – neposredno nakon sloma Monarhije – otprema po nalogu Odjela za prehranu Zemaljske vlade jedan i pol vagon brašna u Ivanec, radi snabdjevanja brašnom sve revolucionarnijih rudarskih radnika na tom području.⁶

4.

Koprivnički paromlin od prvog svjetskog rata do izbivanja velike svjetske krize (1919–1931). Poslovanje bez dugova i prošireno jugoslavensko tržište potaknuli su ravnateljstvo paromlina da na izvanrednoj glavnoj skupštini predloži povišenje dioničke glavnice na 200.000 kruna izdanjem 1200 novih dionica, pri čemu su dotadnji dioničari imali pravo prvokupa. Ovu mogućnost iskoristili su Braunovi i Ettingerovi, koji su akumulirali znatna financijska sredstva kao snabdjevači vojske hranom tokom prvog svjetskog rata, pa su istisnuli ostale manje dioničare iz Podravine. Juraj Ettinger niz godina predsjedava na skupštinama ravnateljstva i vodi glavnu riječ u oblikovanju poslovne politike. Na početku 1919. predlaže veće investiranje u modernizaciju mlina, jer da je zbog ograničenja radnog vremena na osam sati važno da se nabave strojevi koji eliminiraju sve skuplji ručni rad, a i slobodna trgovina žitom u okviru zemlje aktualizirala je konkurentsku borbu, koja zbog smanjenih mogućnosti izvoza u inostranstvo postaje sve oštrija. Kako bi se namaknula potrebna financijska sredstva, dionička glavnica povisuje se na 600.000 kruna i prodaje nešto zemljišta Industriji ulja, a upravitelj Sandor Deak provodi ovu modernizaciju koja je dovršena do žetve 1921.⁷ savjetujući se često s ravnateljstvom, koje pored Ettingera i Braunovih čine dr Lav Fischer, Ignaz Gross, Stjepan Zlatar, rudarski nadzornik iz Zlebića Pavle Roszyk, Milan Scheyer i Edo Beck, direktor Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda iz Zagreba. Zbog izvrsne kvalitete brašna sve je teže u Koprivnici prodavati brašno Izidoru Litmanu, Matiji Peršiću i Cikoviću, koji drže mjenjačnice u raznim dijelovima Koprivnice i imaju đurđevačko i virovsko brašno.

Opća kriza mlinske industrije u Jugoslaviji nije mišišla ni ovaj mlin. Prevelik broj mlinova u Podravini i predimenzionirani kapaciteti u odnosu na tržište slabe kupovne moći, a onda i stabilizacija novca i loša žetva 1923. uzroci su sve težeg poslovanja mlina, pa se čista dobit od 42.412 kruna u 1921. smanjuje u 1922. na 37.920 kruna usprkos inflaciji, da bi u 1923. bio iskazan gubitak od 13.949 dinara, koji je do kraja 1924. narastao na 75.000 dinara. Na nepovoljno poslovanje mlina u Jugoslaviji odrazila se i agrarno-protekcioniistička politika Austrije i Čehoslovačke, koje su s ciljem razvijanja vlastite mlinske industrije preferirale sve više uvoz žita

umjesto brašna. Katastrofalno je djelovala i pojava kvalitetnog i jeftinog brašna iz Kanade na evropskom tržištu, kojemu jugoslavensko žito, proizvedeno uglavnom bez mehanizacije, nije moglo konkurirati.

Kako bi imao mlin pod punom kontrolom, a i radi izbjegavanja poreskih obaveza, Ettinger je 1924. sjedište Koprivničkog paromlina dao prenijeti u Zagreb, pa su se sada svi poslovi zaključivali u prostorijama Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda u Jurišićevoj 6, odnosno nešto kasnije u Ilici 21 kuda je Zavod preselio, a tu su održavane i glavne godišnje skupštine. Dionička glavnica je krajem 1926. povišena na 750.000 dinara, ali je još uvijek bila ispod stvarne vrijednosti mlina, jer su krajem 1926. nekretnine imale vrijednost od 837.082 dinara, a strojevi 1.870.218 dinara. Te je godine ponovno izvršena reparatura mlina i nabavljeni novi strojevi, a budući da 8. srpnja 1926. poplava⁸ koja je oštetila Fri-benov mlin na potoku nije preplavila Ettingerov mlin, usurna meljava bila je veća nego drugih godina, što se odmah odrazilo na rezultate poslovanja, pa izuzev prodaje stambene kuće Tvornici ulja radi izvršenih investicija nije bilo potrebno podizati posebni kredit.

Velike poteškoće normalnom poslovanju mlinova pričinjale su velike oscilacije u žetvenim prinosisima. Za razliku od 1926. urod pšenice u 1927. bio je dobre kvalitete, ali kvantitativno dobijeni su mnogo manji prinosi. U 1928. žetva je bila rekordna, pa je izmjena žita u brašno udvostručena, ali je izvoz podbacio, pa je opći učinak zbog niskih cijena žita i brašna bio slab, a

2. Potpisi glavnih dioničara Koprivničkog paromlina d.d. iz 1915.

MI potpisani i to : Dr Aleksander Lederer iz Budimpešte,

Juraj Ettinger iz Novigrada Podravskeg, Ljudevit Braun i Sandor Braun iz Gjurjevca te Milan Scheyer iz Koprivnice kao članovi ravnateljstva Koprivničkog paromlina d.d. u Koprivnici potpisivati ćemo društvenu firmu kako slijedi :

1. *Dr. A. Aleksander Lederer* : *Aleksander Lederer*
2. *Juraj Ettinger* : *J. Ettinger*
3. *Ljudevit Braun* : *Ljudevit Braun*
4. *Sandor Braun* : *Sandor Braun*
5. *Milan Scheyer* : *Milan Scheyer*

Ovime ~~u~~ ^uvrčin, da su osobno poznata mi gospoda i to Dr Aleksander Lederer iz Budimpešte, Juraj Ettinger iz Novigrada Podravskeg, Ljudevit Braun i Sandor Braun iz Gjurjevca te Milan Scheyer iz Koprivnice danas u mojoj prisutnosti svaki sam sebe vlastoručno potpisali. U Koprivnici čvadesetdevetoga lipnja hiljadu devet sto petnaestog..... i javni bilježnik:

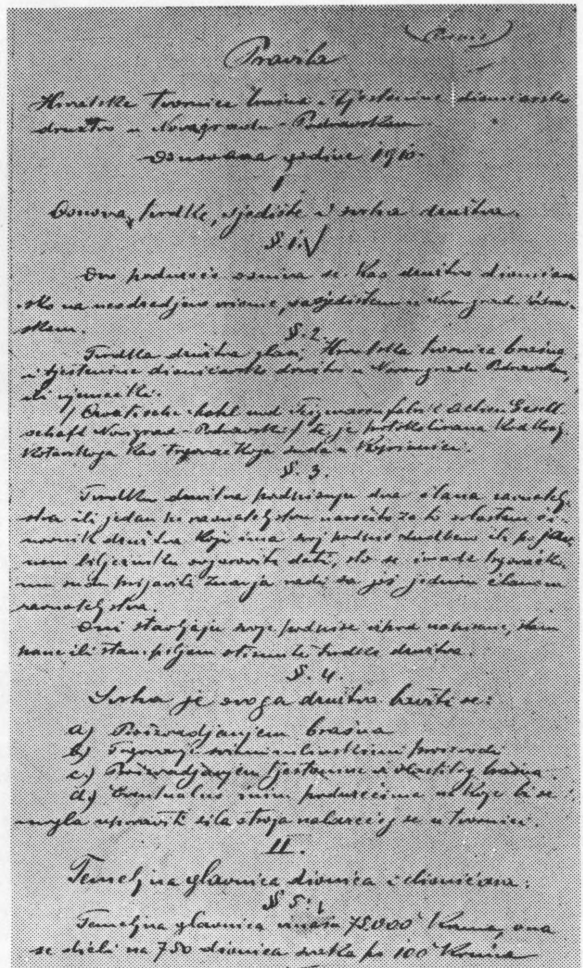
Ettinger sa činovnicima Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda (Josipom Smoljanom, drom Živkom Petričevićem, Milanom Wonderkom, Ivanom Grčevićem i drugima) drži tri četvrtine dioničke glavnice i vodi u svemu odlučujuću riječ. Gubici se i dalje pokrivaju kreditima ovog zavoda, a zbog negativne bilanse ne plaćaju se gotovo nikakovi porezi.

Rezultati poslovanja u 1931. ispitivani su dva puta, jer je trebalo donijeti odluku kako dalje. U izvještaju polovinom godine Ettinger je rekao »Uzroci krize dobro su Vam poznati, ali ipak jedan od najglavnijih uzroka je nestalnost cijena žitarica (...). Na pr. cijena pšenice, koja je još pred nekoliko godina votalira Din 300 pala je proljetos na Din 130 po 100 kg, a da u tom međuvremenu režija (nadnice, ugljen itd) nijesu mogle biti snižene niti približno računome padu.« Prepolovljen je i dohodak od ušura, »a kad se k tome uzme u obzir slaba kupovna snaga pučanstva, pa kroz to velika konkurencija kod sadanje, prodaje brašna, onda ćete i sami shvatiti, da se posao pod takvim okolnostima nije mogao održati.« U bilansi 31. srpnja 1931. iskazan je gubitak od 293.120 dinara, što je zbog snižene dioničke glavnice na 300.000 dinara bio neminovan zahtjev da se ide u likvidaciju, pa je ista oglašena u **Narodnim novinama** od 2. veljače i 4. rujna 1931. Već 5. prosinca 1932. u llici 21, tj. u prostorijama Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda održana je izvanredna glavna skupština i na njoj proglašen završetak likvidacije s time da su plaćeni svi vjerovnici i društveni porez, pa je i Koprivnički paromlin d.d. prestao postojati kao samostalno poduzeće i postao jedan od niza mlinova u firmi Novi parni mlin d.d., koja ga je kupila za svega 750.000 dinara, iako je mlin krajem 1931. imao vrijednost od 2.547.063 dinara, a od 1930. je imao i moderno uređenu strojarску radionu.⁹ Budući da su glavni dioničari, likvidatori, a i novi kupci bile iste osobe iz Ettingerovog kruga, to je zapravo likvidacijom izvršena korisna. malverzacija od strane Jurja Ettingera koji je tako učvrstio svoju dominaciju nad mlinom i još ga uže vezao uz svoj interesni krug, nastavljajući time započeti proces koncentracije mlinskog kapitala Podravine u svojim rukama. Likvidacija je izazvala i širu pažnju jugoslavenske javnosti, pa o njoj piše i Velimir Bajkić u glavnom jugoslavenskom privrednom časopisu.¹⁰

5.

Novigradski paromlin od 1919. do 1931. godine.

Povoljno poslovanje prvih poslijeratnih godina uvjetovalo je povišenje dioničke glavnice početkom 1921. na 600.000 kruna (150.000 dinara), a rekonstrukcijom vrijednosti mlina je povećana na 659.150 dinara. U 1924. započinje dugotrajni period negativnog poslovanja, pa već u izvještaju za tu godinu čitamo »Žito u našoj okolini nije uopće rodilo tako, da se je žito moralo kupovati iz dalnjih mjesta, a i to je žito usto loše kvalitete, da se prodajom brašna nije mogao polučiti nikakav dobitak. Seljačka meljava, s kojom se uglavnom naš mlin bavi, bila je prošle godine vrlo slaba, jer seljaci nisu donášali niti jednu trećinu one količine žita na preradivanje, kao što je to bilo prošlih godina«, a dobit je godine iznosi samo 793 dinara. Uz podršku Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda Ettingerovi potiskuju iz uprave Braunove, pa već 1924. Juraj Ettinger ima 216 dionica, a Josip Ettinger 135, te s 1760 dionica koje ima Zavod, imaju takovu prevlast da sele sjedište društva u Zagreb, povisuju dioničku glavnicu na 600.000 dinara i otkupljuju dionice koje su držali Mijo Matunci i Ivan Restek.

3. Pravila Hrvatske tvornice brašna i tjestenina d.d. u Novigradu Podravskom iz 1910.

Krizna situacija iskazuje se i u izvještaju slijedećih godina. U izvještaju za 1926. naglašeno je: »Krizna mlinске industrije u prošlog godini bila je kud i kamo veća nego li uopće ikada do tada tako, da je općeniti konzum brašna spao na minimum, pa uslijed toga nismo nikada mogli izrabiti kapacitet našeg mlina, jer smo imali uvijek dostatne zalihe«. I dalje: »Urod žita je i te godine – zbog vrlo nepovoljnih vremenskih prilika bio vro loš« i žito je podbacilo za 30%. Slijedeće godine je pšenica bila dobre kvalitete, pa se i ušurna meljava nešto povećala, ali je »prenatrpnost lagera brašna uzrokovala jaku konkurenciju i na taj način pritisla cijene brašna ispod pariteta pšenice (...), pa se u trgovini nije moglo postići nikakovih rezultata.« Da ne ponavljamo, uzroci krize novigradskog paromlina su isti kao kod koprivničkog i posljedica su agrarne krize u zemlji, nekonkurentnosti našeg žita i brašna na evropskom tržištu uslijed zastarjelih metoda obrade zemlje i stalnog

opadanja cijene žita i brašna, pa mnogi mlinovi obustavljaju poslovanje već u prvom periodu, ni ne dočekavši izbijanje velike svjetske krize na našem području u jesen 1931.

Gubitak novigradskog mlina iznosio je u 1928. godine 15.415, a ukupni promet 543.135 dinara, što je kraj vrijednosti nekretnina od 98.612 dinara i vrijednosti strojeva od 560.538 dinara ipak značilo obrtanje čitavog investicionog kapitala u jednoj godini, pa stvarno rezultati i nisu bili tako loši kako čitamo u izvještaju, koji je bio namjerno sastavljen u ovom stilu radi zavaravanja poreskih organa, dioničara koje je trebalo istisnuti iz društva (Braunovi) i radnika kojima su plaće snižene već 1925. kada je započela kreditna kriza. Uz podršku Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda novigradski mlin je uvijek mogao doći do potrebnih kredita, a povezivanjem poslovanja s koprivničkim mlinom i javnim skladištima dobro je organizirana prodaja brašna i na udaljenijim područjima. Žetva 1928. bila je dobra i samo ušurnom meljavom mogla se pokriti režijska, a smanjene zalihe brašna govore u prilog dobrom poslovanju. Nestano isticanje preživljavanja u uvjetima krize, a i sve teži položaj đurđevačkog mlina iza kojeg nije stajao moćan financijski kapital kao iza Ettingerovih navode Braunove na odluku da se 1930. godine povuku iz novigradskog mlina, te 1.500 svojih dionica prodaju Mirku Ettingeru, čime novigradsko poduzeće postaje obiteljsko.

6.

Položaj radnika u koprivničkom i novigradskom mlinu do velike svjetske krize. Ettingerovi su gvozdenom rukom vladali u svojim mlinovima i u novigradskoj ciglani, ne dopuštajući radništvu da se sindikalno organizira i da se bori za povišenje zarada i bolje uvjete rada, pa su prijetnjama i obećanjima u zametku gušili svaki takav pokušaj radnika. To je osobito izraženo u Koprivnici, koja je zbog svog statusa pograničnog mjesta kontrolirala i sprečavala dolazak komunista i socijalista pri čemu se suradnja vlasti i poslodavaca pokazala veoma uspješna. Ipak vjerujemo da revolucionarna zbivanja od 1918. do 1920. nisu prošla bez sudjelovanja mlinarskih radnika, utoliko više što Ettingerovi u tom vremenu još nisu bili tako utjecajni, a Braunovi su imali znatno više razumijevanja za potrebe radnika.

Ivan Ledinski Bela, a i vijesti povratnika o velikim društvenim promjenama u Sovjetskoj Rusiji i Mađarskoj, djelovali su na radnike novigradskog paromlina, i oni u listopadu 1920. u vrijeme izbora za Ustavotvornu skupštinu, stupaju u štrajk. Uspjeli su da su im zarade – koje su se kretale u rasponu od 160 do 400 kruna mjesečno – povišene za 100%, ali nisu uspjeli da im se radno vrijeme smanji na osam sati, te su i dalje radili u dvije smjene po 12 sati.¹¹ Nakon što je donesena Obznana, a 1921. i Zakon o zaštiti države, i obično dogovaranje radnika o potrebi povišenja zarada proglašavano je za komunističku akciju, pa se sve do kraja velike svjetske krize radništvo otvoreno ne protivi satnicama od 2,5 dinara i radnim uslovima koje diktira Mirko Ettinger.

Koprivničko radništvo prolazilo je kroz sličan proces. Početkom 1924. godine tajnik pokrajinskog sindikalnog odbora Nezavisnih sindikata i istaknuti radnički tribun Ivan Krndelj posvećuje veću pažnju Koprivnici, gdje je u to vrijeme radilo oko tisuću radnika po 10 do 16 sati dnevno. On upozorava radnike da temeljni razlog bijednog i nesigurnog položaja koprivničkog radništva treba tražiti u sindikalnoj neorganiziranosti, te

neka se ne nadaju da će ih netko drugi osloboditi, već »neka sami na tome porade«. Krndelj piše: »Onim časom, kad se radnici udruže u svoje čvrste, klasne borbene organizacije, oni će predstavljati jednu jaku silu pod kojom će morati kapitalisti uzmaknuti i dati im njihovo pravo, i dati im mogućnosti za bolji život. Naravno, da je svaki početak težak i da treba napregnuti sve sile, da se to postigne. Za veliki cilj ne smije se žaliti truda ni žrtava. Drugovi, dižite svoju organizaciju za borbu protiv naših klasnih neprijatelja. Jaka organizacija donijet će vam pobjedu.«¹² Polovinom godine Krndelj već objavljuje poseban članak posvećen isključivo mlinarskim radnicima. Ističe se da je radništvo u mlinu silno izrabljivano i da jedan kvalificirani radnik mora nadgledavati sve strojeve u prvom katu, a prije da su to radila tri radnika. Poslodavci da su razglasili po gradu da je mlin zadužen za dva i pol milijuna dinara, te su satnice snižene i kvalificirani radnici primaju između 1,5 i 3,5 dinara na sat, a nekvalificirani radnici i nadničari koji nose vreće i obavljaju najgore poslove svega 2,07 dinara. Naglašava se nehuman odnos poslodavca prema radnicima. Za šegrtu Vučkovića, kojega je transmijski remen usmrtno bacivši ga o strop, poslodavci nisu htjeli isplatiti odtetu roditeljima, iako je stroj bio preslabo zaštićen.¹³ Usprkos ovom pisanju radnici nisu smogli snage da se sindikalno organiziraju i tako ujedinjeni zajedničkim snagama odupru poslodavcima, pa slijedeći članak u **Organizovanom radniku** nalazimo tek u jesen 1926. s obavijesti da radnici moraju u subotu satima čekati na isplatu, i da ih Mirko Ettinger tjera iz poslovnice riječima: »Marš, marš, napolje!«. ¹⁴ Oslijeđeni poslodavci ne poštuju propise koji štite radnike, pa je ekspert Radničke komore u Koprivnici Mirko Štimali obavijestio 27. listopada 1928. zagrebačku Radničku komoru da radnici u koprivničkom mlinu rade prekovremeno bez nadoplate od 50%.¹⁵ Na njegovu intervenciju uprava je obećala da će postupati po zakonu o zaštiti radnika, ali kratko vrijeme nakon toga iskorištena su krizna vremena da se ova nadopлата ukine i da se radni i plaćevni uslovi još više pogoršaju.

7.

Koprivnički paromlin od 1931. do okupacije zemlje. Kupljeni mlin Ettingerovi su uvrstili u sastav udruženih mlinova koji su poslovali pod nazivom Novi parni mlin d.d., koje je poduzeće osnovano 22. travnja 1927. u Zagrebu i u čiji je sastav ušao paromlin Suhanek d.d. u Bjelovaru, 1932. koprivnički mlin, a 1935. uzet je u zakup i Pučki paromlin u Kloštru, koji je izgorio 5. listopada 1944.

U tom vremenu država se počinje uplitati u rješavanje privrednih problema, ali su odluke koje je donosila često još više pogoršale ionako teško stanje u jugoslavenskoj privredi. Po Zakonu o prodaji pšenice od 15. srpnja 1931. odredbom Privilegiranog izvoznog društva (PRIZAD-a) neki su mlinovi proglašeni ušurnima s pravom ubiranja 10–12% ušura, koji su morali prodavati PRIZAD-u po 160 dinara za sto kilograma ili trgovački, eksportni, koji su kupovali žito od PRIZAD-a i izvozili ga u inozemstvo. Zakonom o prometu pšenice od 31. ožujka 1932. i Pravilnikom ova je podjela ukinuta, ali je kriza toliko djelovala na cijenu pšenice da se žito dobijeno ušurno prodavalo u trgovačkoj mreži po 125 dinara, pa su se jedva pokrivala režijska, a plaćanje paušala po kapacitetu, bez obzira na iskorištenost mlina uzrokovalo je zaustavljanje mnogih mlinova (prestali su raditi veliki osječki mlinovi Union d.d. i Karolina). Kasnije se

paušal plaćao po meljavi, pa je trebalo svaku vreću brašna pečatiti i voditi o tome posebnu evidenciju. Koprivnički mlin je bio prijavljen kao ušurski, iako je do tada djelovao kombinirano. Uslijed vrlo bogate žetve u 1933. godini u cijeloj Evropi izvoz žita iz Jugoslavije je gotovo potpuno obustavljen, a cijena žita pada na najniži nivo u čitavom međuratnom razdoblju, pa i koprivnički mlin posluje na granici rentabiliteta.¹⁶ Slijedeće godine žito u Podravini rodilo je tako loše da su Ettingerovi pšenicu dobavljali iz Vojvodine, pa su visoki prevozni troškovi imali sličan efekat na poslovanje mlina kao 1933. god. Slijedeća godina bila je dobra, ali 1936. bilo je u žitu mnogo kukolja, a pored toga cijene pšenice određivali su kotarski žitni odbori, pa se nije moglo kao ranijih godina kupiti od seljaka žito vrlo jeftino neposredno poslije žetve, deponirati ga u silose i skladišta i onda u proljeće preraditi i prodavati istim seljacima po znatno većoj cijeni. Žetva 1937. bila je i kvalitativno i kvantitativno loša, pa se žito ponovno nabavljalo iz Bačke i Banata. Dobra žetva i veliki izvozni aranžmani po dosta visokim cijenama u 1938. donijeli su dosta veliku zaradu, a transport je bio olakšan izgradnjom ceste od mlina do željezničke stanice koju je u 1937. započeo graditi beogradski inženjer Jovan Stojadinović. Cesta je bila građena granitnom kockom na betonskoj podlozi, tako da su se mogli prevoziti svakodnevno teški tereti.¹⁷ U slijedećoj godini u mlinu je samljeveno 1760 tona pšenice u vrijednosti od 2.992.000 dinara, 130 tona kukuruza u vrijednosti od 143.000 dinara, te 200 tona raži u vrijednosti od 270.000 dinara, pa je iskorištenost kapaciteta iznosila oko 75%, a u mlinu je radilo 19 radnika izvan ljetne sezone i 27 radnika u punoj sezoni. Početak drugog svjetskog rata u rujnu 1939. odmah se osjetio na izvoznim poslovima mlina, kao i na poskupljenju žitarica i režijskih troškova (ulja, benzina i radničkih zarada), pa je druga polovina godine bila slabija od prve.¹⁸

U 1940. povećani promet žitaricama rezultirao je opet povoljnim rezultatom poslovanja. Uredbom o mjerama u svrhu snabdjevanja stanovništva kruhom otpadne cijene pšenici povišene su na 300 dinara, da bi krajem godine poslovanje ponovno zahvatilo redukcija, jer je Uredbom o raspodjeli pšenice između žitorodnih i deficitarnih krajeva dosta pšenice iz Podravine odlazilo na pasivna područja.

8.

Poslovanje novigradskog paromlina od 1931. do 1941. godine. Poslovanje ovog mlina bilo je slično koprivničkom, ali ipak ima izvjesnih razlika na koje je potrebno ukazati.

Svih 7000 komada dionica ovog mlina nalazi se u rukama članova obitelji Ettinger (Juraj, Mirko, Juraj mlađi, Stjepan, Milan, Bella, Miško i Ivan), pa se ovi smjeњуju u ravnateljstvu i nadzornom odboru, gdje se samo radi očuvanja prividnosti dioničkog kapitala pojavljuju službenici Ettingerovog Hrvatskog općeg vjersijskog zavoda iz Zagreba Josip Smoljan, Milan Wonderka, Ivan Grčević, Antun Papeš, Mihajlo Paunović i Antun Smoljan.

Opredjeljenje na trgovačku meljavu 1931. uvećalo je godišnji promet u mlinu, pa je 1932. dionička glavnica povećana na 450.000 dinara. Ovaj slučaj je gotovo bez presedana u privredi sjeverne Hrvatske za vrijeme velike svjetske krize, jer je to vrijeme kada velika svjetska kriza na našem području doseže svoj zenit, pa su i mnoge banke došle u nemogućnost isplate štednih uloga i

zatražile zaštitu putem moratorija. Dobrom organizacijom prodaje brašna zaliha, koja je 1931. iznosila 354.882 dinara, smanjena je u 1932. na svega 89.518 dinara, kada se, zbog neiskorištenosti moguće prerade brašna, stopa amortizacija strojeva i nekretnina smanjuje od 10 na 5%. Otežano poslovanje osjeća se ipak i kroz prometni porez koji je uvećan sa dva na 6% vrijednosti robe. Oscilacije u poslu su slične kao kod koprivničkog mlina. Mirko Ettinger postaje ravnatelj 1933. i dobro se snalazi u radu, ali zbog veoma krutog odnosa prema radnicima na čija leđa nastoji prevaliti rizik poslovanja veoma je neomiljen. Žetva u 1933. bila je i na novigradskom području dosta dobra, ali je opadanje njene cijene za više od dvije trećine našlo odraz u vrijednosti zarade dobijene prodajom ušurnog brašna. U 1934. žetva je podbacila, a cijena podravske pšenice bila veća nego one iz Srijema i Bačke, pa se radi iskorištavanja kapaciteta melje pšenica dopremljena iz ovih krajeva, i onda na osnovu ugovora potpisanog u 1934. s Njemačkom izvozi u Treći Reich, kuda su sve do drugog svjetskog rata odlazili svi poljoprivredni viškovi Jugoslavije, čak se izvozila i hrana potrebna u zemlji za prehranu stanovništva. Budući da je 1935. izvrsno rodio kukuruz, poljoprivrednici se prehranjuju isključivo kukuružnjakom, a pšenicu prodaju. U 1936. pšenica je imala neobično mnogo kukolja, ali joj je cijena bila dosta visoka, jer su kotarski odbori Gospodarske sloge, formirani posebnom uredbom, utvrđivali cijenu pšenice bez obzira na cijene u drugim krajevima. Na koprivničkom području ove su cijene namjerno utvrđene dosta visoko radi zaštite poljoprivrednika, koje su Ettingerovi godinama siromašili kupujući poslije žetve žito vrlo jeftino i skupog ga prodajući istim komitentima kao brašno u vrijeme pred novu žetvu.

Međutim, poslovanje mlina je iz godine u godinu sve bolje i 1935. Ettingerovi kupuju za 15.000 dinara jedno zemljište kraj mlina, a za 26.000 dinara popravljaju mlinski dimnjak i neke druge zgrade. Poslovanje je dobro i 1937. i 1938. godine, iako je žetva 1937. bila dosta slaba.

Tek 1939. dolazi do izražaja nesigurnost tržišta prouzrokovana ratnim zapletajima. Ona se nije očitovala samo otežanom prodajom brašna, već i u kupnji žita, jer su se poljoprivrednici suzdržavali od prodaje žitarica čekajući bolje cijene. Uslijed ovog bojkota Mirko Ettinger ponovno mora nabavljati pšenicu iz Vojvodine, a budući da je došlo i do povišenja cijene gorivu (1939. g. 192.670 dinara, 1940. g. 309.646 dinara) i nadnica (1939. upravni troškovi iznose 445.749 dinara, a 1940. g. 599.606 dinara) godina je završena gubitkom od 11.680 dinara. Do ovog gubitka ipak ne bi došlo da nije trebalo izvršiti popravak nekih strojeva i zgrada u iznosu od 12.305 dinara.

U prvoj polovini 1940. opaža se izvjestan polet u mlinskoj industriji, jer su poljoprivrednici bili prisiljeni da prodaju svoje žitne zalihe, a inflacija je olakšala poslovanje. Žetva je te godine bila obavljena nešto ranije nego prijašnjih godina, ali je bila dosta slaba uslijed suše. Nakon toga dolazi do određenog zastoja u poslovanju kao posljedici maksimiranja cijena i raznih uređaba o jednoličnom brašnu, pa se već pokazuju jake oznake ratne privrede, a naporima upravnih vlasti osigurana je ishrana stanovništva u gradovima putem aprovizacija koje su sve brojnije.

Položaj mlinskih radnika od velike svjetske krize do 1941. Velika svjetska kriza i financijske manipulacije Ettingerovih, utjecali su da su se nadnice radnika u ovim mlinovima spustile vrlo nisko bez ikakvog otpora od strane radnika. Agrarna kriza udružena s ostalim aspektima krize teško je pogađala podravsko selo, i do novca se dolazilo teško i rijetko, pa je zaposlenje u mlinovima ipak osiguravalo određenu egzistenciju. U **Ži-vežarskom radniku** od 1. prosinca 1932. objavljen je članak »Očajan položaj mlinarskih radnika u Bjelovaru i okolici«, gdje je istaknuto da vlasnici mlinova poslije donošenja Zakona o žitu i uvođenja paušala otežano poslovanje prebacuju na radnike, pa da se radi i po 16 sati dnevno za 75 do 80 dinara tjedno, što nije »ni za živjeti ni za umrijeti«.

Kriza je počela jenjavati 1934, ali pritisak na radničke nadnice nije slabio, i radnici su se počeli sindikalno organizirati i u toku tri godine u većini privrednih grana znatno poboljšali svoj položaj. Nemajući veza s klasnim sindikatom novigradski mlinari organizirali su se u crkvenom sindikatu Radničkom strukovnom savezu, koji nije htio surađivati sa zagrebačkom Radničkom komo-rom i Inspekcijom rada.¹⁹

Iz očuvane arhivske dokumentacije saznajemo da se u mlinu radilo 12 i više sati, pa čak i nedjeljom, po tri sata, a za taj rad su primali 400 dinara mjesečno, te deputat u naravi koji se sastojao od 20 kilograma bijelog brašna, 20 kg miješanog, 20 kg kukuruza i 50 kg posijaja. Isto radno vrijeme imao je i šegrt Bolto Stanić, koji je dobivao sto dinara mjesečno, 15 kg bijelog i 15 kg miješanog brašna. Budući da su se odnosi s Mirko Ettingerom sve više zaoštravali, radnici su zamolili Radnički strukovni savez za intervenciju pa je radno vrijeme smanjeno, da bi nakon kraćeg vremena opet bilo produženo. Nezadovoljni ovom neuspjelom intervencijom, a ugroženi otpustom, radnici su se sada obratili direktno na Radničku komoru, koja je poslala u svibnju 1934. u Novigrad Podravski tajnika RUSJI-ovog Saveza živežarskih radnika Jugoslavije Rüdolfa Grubauera s ciljem »da se u tom paromlinu zavede normalno 8-satno radno vrijeme i nedjeljni počinak i da se prestane s terorom nad radnicima i zavede liberalniji postupak sa njima«, jer da rade u zaključanom paromlinu, pa ne mogu slobodno doći ni do vode ni do nužnika. Grubauer je došao u mlin 28. svibnja sa izvještajem Radničke komore u Koprivničkim Bregima Stjepanom Šiletićem, i tu je razgovarao sa Florijanom Bednaićem, Đurom Glavinom, Ivanom Šestakom, Franjom Horvatom i Martinom Piškorum. Bednaić je obavijestio Grubauera da radi u mlinu od 1925. g. i da su se radnici više puta žalili Ettingeru zbog dugog radnog vremena i ovaj mu je rekao: »Ako ti nije pravo možeš otići« i da je »ta prijetnja značila za mene radi i pati, jer ako odem, tj. ako prestanem raditi u mlinu, ostaćemo bez kruha žena, ja i troje nejake djece«. Radnici su bili pod otkazom, a Mirko Ettinger je rekao Grubaueru: »Imadem duboke razloge da te ljude više nikada ne primim u moj mlin prvo zato, jer ne samo da sumnjam već imam i dokaza da su krali, drugo radi toga što su denuncirali poduzeće svojim tužbama o navodnim nedozvoljenim manipulacijama sa brašnom«. Ovu optužbu je ponovio i pred otpuštenim radnicima, pa Grubauer nastoji smiriti situaciju preporučivši obim stranama da načine kolektivni ugovor i radni red, na što je uprava »nakon duljih pregovaranja pristala pod uslovima da se svi dosadnji sporovi likvidiraju«. Dogovoreno je nakon duljeg pregovaranja

da se kolektivni ugovor radi u centrali poduzeća u Zagrebu, tj. u Ilici 21 ili kod Inspekcije rada, a Grubauer je radnicima rekao da će morati poslati dva svoja predstavnika u Zagreb.²¹

Ovim dogovorom Ettingerovi su dobili na vremenu, ali su i uočili slabost ustanove za zaštitu radnika, te su odlučili poučiti radnike tako da više nikada ne dođu na pomisao da se žale izvan mlinškog kruga. Šiletić je 27. srpnja 1934. obavijestio Radničku komoru da su Mirko i Stjepan Ettinger u kancelariji nadmlinara Sodeca 25. srpnja istukli gumenim batom Gjuru Glavinu i Florijana Bednaića nanijevši ovom posljednjem teže fizičke ozljede, te je više od deset dana odležao u krevetu.²¹ Neposredan povod za ovo batljanje bila je tužba koju je sastavio općinski pisar Matunci u ime mlinarskih radnika na Ministarstvo trgovine da su Ettingerovi za vrijeme žitnog režima krivo blombirali vreće i tako oštetili državu za veće svote. Svi radnici koji su potpisali ovu tužbu otpušteni su, na što su ostali radnici htjeli stupiti u štrajk. Hitno pozvan Grubauer je umirio radnike, jer da nema razloga za štrajk, budući da se poslo-

4. Potpisi osnivača novigradskog mlina od 13. travnja 1910.

Mi nije potpisani kao članovi pravnog društva
moje osnivačstvo zbog navodnog »Hrvatstva
lovača brašna i žitovine, crkvenarske crkve
u Novom gradu - Podravskom« ili »mlićki, Croa-
tische Mühle und Teigwaren-fabrik, welche
die Mühle und in Novigrad - Podravski« potpisiva-
ti ćemo se ovako.

Engelbert Grubauer
kao predstavnik

Mirko Ettinger
kao predstavnik

Mirko Matunci
kao član pravnog društva

Ludwig Piškor
kao član pravnog društva

07. maj 1941/1941.

U ovom predmetu, kod mene da su osobno
potpisali mi gospoda Engelbert Grubauer,
Mirko Ettinger, Mirko Matunci i Ludwig
Piškor danas u mojoj prisutnosti i gore
više sebe, vlastoručno potpisala
u Koprivnici, trinajstoga travnja
1941. godine, čime se svi dosadnji sporovi
likvidiraju.

davac drži Zakona o zaštiti radnika i da se plaće sada isplaćuju prema sporazumu koji je sklopio Strukovni savez 2. lipnja 1934, te da rade samo osam sati dnevno, za rad nedjeljom da dobivaju 100% nadoplatka, a za ostale prekosate 50% više. Grubauer je 30. srpnja otišao i u Koprivnicu do Stjepana Ettingera, koji mu je rekao da neće odustati od otkaza Glavini i Bednaiću, a ako ovi smatraju da imaju neka zakonska prava, neka ga tuže redovnom sudu.²²

Radnici su preko advokata dra Ilića podnijeli tužbu za neplaćene prekosate, i ona je kod Piškora iznosila 49.590 dinara za 6612 prekovremenih sati po tri dinara i 9918 sati nadoplate za period od 15. studenog 1926. do 15. listopada 1933, a kod Glavine, koji je radio 21 godinu u mlinu, tražena je odšteta za 1828 sati. Spor se vukao sve do Stola sedmorice, koja je čitav predmet vratila na Gradsko poglavarstvo u Zagrebu kao na obrtnu vlast prvog stepena koja je nadležna za Prvi novigradski mlin, koji je bio protokoliran kod Sudbenog stola u Zagrebu. Koprivnički novinar i lijevi socijaldemokrat Dušan Ožegović napisao je u **Živežarskom radniku** od 1. listopada 1934. članak pod nazivom »Spor s radnicima u paromlinu u Novigradu Podravskom«, jer je bilo gotovo bez primjera u povijesti podravske privrede da se radi uspostavljanja apsolutne vlasti u poduzeću poslodavci služe batinama. I u **Podravskim novinama** i u posebno štampanom letku šira javnost je upozorena na metode Ettingerovih, ali to očito nije utjecalo na promjenu ponašanja ovih mlinških magnata koji su i dalje nesmiljeno eksploatirali radnike i uništavali dumpin-gom manje mlinove Podravine.²³

Da je privremeno poboljšanje položaja mlinarskih radnika u Novigradu bilo namjerno, dokazuje prijava mlinarskih radnika iz Ettingerovog Novog mlina u Bje-

lovaru, gdje su se zarade kretale tjedno oko 120 dinara uz vrlo veliki intenzitet rada, iako je hrana stajala sto dinara tjedno, a stan sto dinara mjesečno, pa Grgas i Gjurišević naglašavaju da se »Ettinger ne drži Zakona« i »Još g. Ettinger kaže da mi luksuzno živimo, a kada koji oboli, onda mora tražit sebi zamjenika.«²⁴ A da je odraz ovog pokreta bio širi, pokazuje i otpust petorice radnika u koprivničkom paromlinu, koji su 1935. tražili isplatu prekosatova po zakonu, pa je to zahvatilo i Jakoba Čanija, starijeg pomoćnog radnika, koji je radio u mlinu od 1920. i koji je bio bačen na cestu, iako je imao troje male djece.²⁵ Vidjevši da im nitko ne može ništa, Ettingerovi i dalje plaćaju kvalificirane mlinare 2,10 dinara na sat, smanjivši radno vrijeme na samo šest sati, pa su u tom vremenu nekvalificirani radnici uz dvanaestosatno radno vrijeme zarađivali bolje od stručnih radnika. Iz izvještaja Ivana Šestaka Radničkoj komori saznajemo kakve su bile zarade u malim novigradskim mlinovima. Kod Franje Kovača radila su u proljeće 1935. dva radnika za stan, hranu i 250 dinara mjesečno, a u mlinu Hirjanica dva radnika za 400 dinara i 30 kilograma kukuruznog brašna.²⁶

Videći kako su prošli mlinari u Novigradu Podravskom, radnici Novog mlina d.d. u Koprivnici ne usuđuju se podignuti glas sve do 1936. kada zemlju preplavljuje val štrajkova koje vodi prokomunistički Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije (URSSJ) ili Hrvatski radnički savez (HRS) kao sindikat Mačekove Hrvatske seljačke stranke. Povod za štrajk 19. lipnja 1936. u 16 sati bilo je odbijanje Stjepana Ettingera da sklopi kolektivni ugovor i povisi zarade. Na prve pregovore 23. lipnja došli su od HRS-a, koji je vodio ovaj štrajk, Viktor Galinec, Kovačić i S. Mihelčić, a od Inspekcije rada inž. Viličić. Nakon odlučnih pregovora, suočivši se s organiziranom snagom radnika, Ettinger je potpisao kolektivni ugovor kojim su satnice kvalificiranih radnika povišene od 2,75 na 3,5 dinara, satnice nekvalificiranih radnika utvrđene su do 3,25 dinara, a mjesečarima je plaća povišena od 650 na 750 dinara s time da je za sve ove radnike zadržan deputat. Iskoristivši ovaj pokret vodstvo HRS-a napada URSSJ kao sindikat »beogradske čaršije«, ističući svoje legitimno pravo da brani interese radnika, »zajednički s poslodavcima i svim poštenim hrvatskim narodom«, pa je Mjesni međustrukovni odbor URSSJ-a u Koprivnici, formiran 22. studenog 1936, bio suočen s vrlo jakom opozicijom koja je nastala iz nepoznavanja prilika u klasnom radničkom pokretu, a koja je slabila tek kroz dugotrajnije djelovanje komunista u Koprivnici uoči drugog svjetskog rata. To važi i za podružnicu URSSJ-a u Novigradu Podravskom, osnovanom tjedan dana kasnije.²⁷

Ne mogavši trpjeti nasilje poslodavaca i novigradski mlinari se opet pripremaju za pokret. U izvještaju od 18. lipnja 1936. I. Šestak kaže da je pokret u Novom Gradu »zaštutio« i da su radnici »neodlučni«, da bi u kolovozu ipak zatražili povišicu zarada. Bilo je i u tom pokretu dramatičnih trenutaka. Mirko Ettinger je u prvom mahu otpustio sve radnike, ali je onda, pritisnut seljačkim žitom poslije žetve, uzeo natrag sve radnike, osim Šestaka, i dao im određenu povišicu, što je radnike zadovoljilo, a za Šestaka su govorili »prav mu je zakaj neje čkomet«, jer je ostao bez posla. Šestak je zatražio zaštitu Radničke komore, ali ju nije dobio jer nije bio radnički povjerenik, već samo izvještač, te je upućen na redovnu sudsku tužbu zbog momentalnog otkaza i isplate 14-dnevnog otkaznog roka. Očuvan je i Šestakov izvještaj od 21. rujna 1936. u kojem piše da su

5. Poziv dioničarima Koprivničkog paromlina za glavnu skupštinu 1911.

POZIV.

P. n. gospoda dioničari **Koprivničkog paromlina dioničarskog društva u Koprivnici** pozivlju se ovime na

redovitu glavnu skupštinu

koja će se obdržavati

dne 3. kolovoza 1911.

u 2 sata poslije podne u prostorijama paromlina uz slijedeći

dnevni red:

1. Godišnje izvješće ravnateljstva i izvješće nadzornog odbora kao i podijeljenje absolutorija istim.
2. Odobrenje predložene bilance, razdioba i upotreba čistog dobitka.
3. Promjena §. 37. društvenih pravila.
4. Izbor jednog redovitog člana i jednog člana zamjenika nadzornog odbora.
5. Izbor dvaju dioničara za ovjerovljenje zapisnika.
6. Eventualni predlozi prema §. 22. društvenih pravila.

Ravnateljstvo
Koprivničkog paromlina d. d. u Koprivnici.

(6780)

Bilanca prošlogodišnjeg poslovanja stavijena je na obći uvid gospodi interesentima u poslovnici paromlina od 26. srpnja 1911. za vrijeme uredovnih sati.

uslovi rada u novigradskom mlinu nepromijenjeni i da mlinari i dalje rade zaključani u mlinu jer se poslodavac tako štiti od krađe brašna i žita²⁸ pa otpatke bacaju kroz prozor zamotane u novine.

Protiv sindikalne organizacije u Koprivnici Stjepan Ettinger odnosio se vrlo suzdržano, te je dozvolio i izborne radničkih povjerenika 13. veljače 1937. kada je postavljena samo lista HRS-a i kada su izabrani za povjerenike Blaž Martinjak i Martin Vuljak, koji su imali braniti interese 17 radnika.²⁹ Rastuća skupoća ponukala je radnike da u kolovožu ponovno zatraže povišicu zarada, te je 9. kolovoza 1937. satnica povišena za pola dinara. Međutim, čim je prošla žetvena kampanja, Ettinger je započeo otpuštati sindikalno organizirane radnike i »naterati strah u kosti« radnicima tako da su se mnogi u strahu pred otpustom odrekli organizacije i »nastane takav teror i pritisak (...) da je strahota i sramota što su radili«, pa su obećanjima i prijetnjama radnici pristali da rade 12 sati bez povišenja satnice. Ovu priliku Ettinger koristi da se riješi starijih i iscrpljenih radnika uzimanjem mladih, jačih i jeftinijih i, jasno, sindikalno neorganiziranih, i da klasno potpuno nesvjesnim radnicima izmijeni radnu strukturu. Krajem godine došlo je do pokreta i u Ettingerovim mlinovima u Bjelovaru i u Kloštru, pa **Hrvatski radnik** piše o Ettingerovima kao o nemilosrdnim poslodavcima, koji se protiv sklapanja kolektivnih ugovora bore otpuštanjem radnika.³⁰

Radnici su šutke trpjeli ovo nasilje do lipnja 1938. kada su ponovno stupili u pokret. Nemajući podršku vodstva HRS-a pokret je propao i neki radnici su dobili otkaz, a Ettingerovi su nastavili sa starim metodama rada, znajući da je Uredba o minimalnim nadnicama, kolektivnim ugovorima i arbitraži od 13. veljače 1937. baza na kojoj mogu graditi svoju silu bez mogućnosti radnika da pruže otpor, ako se ne provede komplicirani postupak u pokretanju štrajkova, koji su 1936. paralizirali jugoslavensku privredu.

Do okupacije mlinarima se povisuje zarada samo za onoliko koliko poslodavac dobrovoljno daje, pa su početkom 1940. dobili povišicu satnica od 25 para, dakle najminimalnije što su mogli dobiti s obzirom na rastuću skupoću.³¹

10.

Koprivnički i novigradski paromlin za vrijeme drugog svjetskog rata. Svojim vezama Ettingerovi su uspjeli da su oba mlina postala komisionari Državnog ravnateljstva za prehranu, te su dobivali žito na meljavu uz pomeljarinu od pet tisuća kuna po vagonu, odnosno za kukuruz četiri tisuće. Dobivajući na mljevenje žitarice iz drugih krajeva oni nisu ni osjetili slabu žetvu 1941. sve dok poljoprivrednici nisu počeli odbijati da prodaju žito uz niske otkupne cijene, pa se kapaciteti mlinova sve slabije iskorištavaju, a dobitak pada, tako da se od 743 dinara 1941. g. kod novigradskog mlina pretvara (1942. u gubitak od 29.248 kuna, odnosno 33.706 kuna 1943. godine.³²

Zakonskom odredbom Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu od 6. srpnja 1942. koprivnički mlin je uvršten u trgovačke, a pomeljarina po vagonu povišena na 8.000 i 7.500 kuna, što je jedva pokrivalo režijske troškove. Novigradski mlin je 26. lipnja 1943. postao opet ušurni, te je radio uz pomeljarinu od 15%, koja se prodavala Središnjici za zemaljske proizvode (ZEMPR-u)

Svakovrstne pisaće radnje

u hrvatskom i njemačkom jeziku, prevodi i t. d. preuzima i izvđa najsvjetstije
ADLEROVO ZASTUPSTVO A. LUDWIG, Zagreb, Margaretkina ulica 1,
(3689) knj. prevodarska obrt. — Telefon 1423. 25—15

Prvi novigradski paromlin dioničarsko društvo.

POZIV

na

II. redovitu glavnu skupštinu

dioničara

„Prvog novigradskog paromlina, dioničarskog društva u Novom-gradu podravskom“

koja će se održati

dne 28. siječnja 1912.

u 11 sati prije podne u društvenim prostorijama sa slijedećim

dnevnim redom:

1. Izvještaj ravnateljstva.
2. Izvještaj nadzornog odbora.
3. Budžetba čistog dobitka.
4. Promjena pravila.
5. Može biti ini predlozi.

Novigrad (Podravski), 7. siječnja 1912.

Ravnateljstvo.

6. Poziv dioničarima Prvog novigradskog paromlina 1912.

po maksimiranim cijenama, pa i tu nije bilo nikakove Ureda, a nadnice radnika zadržavane su odlukama Ureda za oblikovanje cijena i nadnice na vrlo niskom nivou.

Tzv. NDH promijenila je ljude na vlasti, ali je administrativni aparat ostao u mnogome isti. Na isti način je i HRS prerastao u ustaški HRS, pa tokom 1941. guši nezadovoljstvo radnika i usmjerava njihove pokrete u dirigitiranom pravcu. U oba Ettingerova mlina postavljeni su radnički povjerenici odlukom Oblasne inspekcije rada, i to u koprivničkom Stjepan Virt i Ivan Kondrić, a u novigradskom Franjo Šimunić i Valent Dolenc.³⁵ U ovom razdoblju Ettingerovi se ponašaju još bezobzirni prema radnicima i njihovim radničkim povjerenicima znajući da ih štiti vlast, koja je bila zainteresirana da mlin radi bez zastoja. Odugovlače s povišenjem zarada, iako su satnice u travnju 1941. bile ispod Zakonom određene minimalne nadnice, pa su tek u lipnju neznatno povišene. Budući da je ova povišica bila premlena, radnici koprivničkog mlina zatražili su od državnog povjerenika Stjepana Kukulje povišenje zarada, ali ne pregovore 4. srpnja 1941. Stjepan Ettinger nije došao, a Kukulj je odbio da pregovara, jer da od Ministarstva narodnog gospodarstva još nema postavljenje i zato nije kompetentan za donošenje odluka. Kasnije se uspostavilo da je 25. lipnja 1941. Ettinger rekao radnicima da se u Povjereništvu za prehranu izrađuje Pravilnik kojim će biti točno utvrđeni ne samo odnosi između Povjereništva i mlina već i radničke nadnice, pa da

je zato pregovore 4. srpnja smatrao bespredmetnim. Budući da takav Pravilnik nije izdan, Radnička komora inzistirala je na daljnjim pregovorima, pa je 29. srpnja 1941. potpisana kolektivni ugovor s HRS-om u 12 točaka, prema kojemu su satnice utvrđene u iznosu od 8 do 10 kuna, a zarade šegrta 200 do 300 dinara mjesečno. Pozitivna je odredba u čl. 6 koji glasi: »Svaki pomoćnik koji radi na svojem odjeljenju, nije dužan da radi one poslove koji ne spadaju u njegovo odjeljenje. Pomoćni radnici koji rade u mlinu ne smiju se koristiti za nikakve vanjske poslove, kao za tovarenje vagona robe. Svi naučnici, koji se uzimaju na učenje ne smiju se tjerati na nikakve druge poslove izvan mlina«. Uvrštenje ovog člana u kolektivni ugovor ukazuje da se u mlinu nije provodila selektivnost posla, i da su se po potrebi u slučaju tovarjenja vagona i nošenja teških vreća od 70 kilograma koristili svi radnici.³⁴ Ložaci svih Ettingerovih mlinova zatražili su također polovinom 1941. posebni kolektivni ugovor. Pregovori su trebali biti 30. rujna 1941, ali su Stjepan Ettinger i Antun Smoljan iz uprave Novog parnog mlina d.d. odgovorili da ložaci u njihovim mlinovima primaju više nego što je odobreno prema Naredbi o minimalnim nadnicama, i da je »Zakonskom odredbom o proširenju nadležnosti prijevog suda i pokretnog priekog suda zabranjeno tražiti povišenje plaća za rad, a naši mlinovi rade za prehranu vojske i pučanstva, to smatramo, da je svaki zahtjev za povišenje plaća **nedozvoljen**«. ³⁵ (podcrtala MKD)

Veliki intenzitet rada i posve nedovoljne zarade ponukale su radništvo koprivničkog paromlina da u travnju 1942. zatraži novu povišicu zarada. Na pregovore koje je sazvala Radnička komora Ettingerovi se nisu odazvali, ali je ukinućem deputata u naravi – koji su radnici godinama primali – nezadovoljstvo bilo toliko, da je Miroslav Asić, delegat Radničke komore iz Zagreba, koji je prisustvovao neuspjelim pregovorima 19. svibnja 1942. izjavio »da bi niske nadnice mogle imati političke posljedice i da su radnici u tom mlinu stalno u sukobu s vlasnikom«. Stjepan Ettinger veže povišenje satnica uz povišenje pomeljarine, a budući da se ova nije mijenjala, satnice su zaleđene na 8 i 9 kuna, a čitav je predmet predan na rješavanje Radnom sudu u Zagrebu.³⁶ Spor se otezao do kraja 1942. kada je došlo do zakonskog utvrđivanja cijena nadnica odozgo, zabranjeni svi pokreti, minorizirano dalje djelovanje HRS-a, a u mlinu pojačana ustaška kontrola i špijunaža. Sve je to bilo snažan motiv i razlog da se veći dio radništva putem narodne pomoći, a i na razne druge načine, uključujući u pomaganje narodnooslobodilačkog pokreta, jer se samo promjenom proizvodnih odnosa i vlasnika položaj radnika mogao poboljšati. U Prvom novigradskom paromlinu pregovori za povišenje zarada 13. rujna 1941. nisu održani, jer na njih nije došao poslodavac. Za razliku od koprivničkog mlina ovdje uopće nije došlo do sporazuma, pa je predmet odmah morao biti predan na rješavanje Radnom sudu, s time da nismo uspjeli saznati kakva je bila odluka suda.³⁷

Do traženja povišica zarada polovinom 1941. došlo je i u malom mlinu Mirka Severa u Peterancu, gdje su radili tokom ljeta osam priučeni mlinara i četiri pomoćna radnika. Na inzistiranje HRS-a sklopljen je 10. srpnja 1941. kolektivni ugovor, koji je od strane radnika potpisao radnički povjerenik Viktor Kos, te se vidi da su mlinari primali satnicu od 8 kuna, a sezonski radnici 50 kuna dnevno pored deputata za stalne radnike koji je iznosio mjesečno 55 kg brašna i 50 kg posija, te je u ratnim prilikama predstavljao veliku vrijednost.³⁸ Spora-

Koprivnički paromlin d. d. u likvidaciji, ZAGREB

(12.737) 1—1

POZIV

na

izvanredna glavna skupština,

koja će se održati

dne 5. decembra 1932.

u 4 sata poslije podne u društvenim prostorijama. Ilica broj 21. I. kat. sa slijedećim

DNEVNIM REDOM:

1. Izvješće likvidatora.
2. Izvješće nadzornog odbora.
3. Zaključak o dovršenju likvidacije društva.
4. Podjeljenje apsolutorija likvidatorima i nadzornom odboru.

U Zagrebu, 15. studenoga 1932.

Likvidatori.

Opaska: U smislu §-a 16. društvenih pravila na izvanrednoj glavnoj skupštini imat će pravo glasa samo oni dioničari koji svoje dionice najmanje 3 dana prije održanja glavne skupštine polože na blagajni Hrvatskog općeg vjeresijskog zavoda d. d. u Zagrebu, Ilica broj 21.

Razmjera per 15. studenoga 1932

Aktiva: Gubitak 300.000 D.

Pasiva: Dion. glavnica 300.000 D.

U Zagrebu, 15. studenoga 1932.

Likvidatori.

Sa glavnom i pomoćnim knjigama sravnjeno i u redu pronađeno.

Nadzorni odbor.

7. Poziv dioničarima Koprivničkog paromlina za dovršenje likvidacije 5. prosinca 1932.

zumom je garantirano i 8-satno radno vrijeme, te neke druge odredbe propisane još 1922. Zakonom o zaštiti radnika, koji se očito na podravskom području u mlinarskoj industriji nije primjenjivao.

Partizani su 7. studenog 1943. prvi puta oslobodili Koprivnicu i uspostavili Podravsku republiku u kojoj je bio i Novigrad Podravski. Znali su da je ovo oslobode-

PRVI NOVIGRADSKI PAROMLIN D. D.

CENTRALA: ZAGREB, ILICA BR. 21, I.

PAROMLIN U NOVIGRADU PODRAVSKOM

Interurban telefon: { Zagreb 35-97
Novigrad Podr. 4

Brojavi: { Vjersija, Zagreb
Paromlin Novigrad-Podr.

Škubi račun kod: Hrv. općeg vjersijskog zavoda d. d., Zagreb

Zagreb, 22. ožujka 1944.

Tit.

Ministarstva obrta, veleobrt i trgovine,
odjel za unut. gosp. politiku,

Z a g r e b.

Prema § 13. naših društvenih pravila imali bi našu redovitu glavnu skupštinu za poslovnu godinu 1943. održati do 31. ožujka 1944.

Kako se naš paromlin nalazi u Novigradu Podravskom, koje se mjesto nalazi već dulje vremena pod partizanima, te nam nije moguće iz našeg mlina dobiti bile kakve viesti i potrebna knjiženja, te stoga nismo mogli zaključiti poslovnu godinu 1943. i održati redovitu glavnu skupštinu.

Usljed toga ovime molimo, da nam se rek za održanje redovite glavne skupštine predalji na neodređeno vreme.

U tom očekivanju preporučamo se

ZA DOM SPREMNI !

8. Obavijest Ettingera i Smoljana Ministarstvu obrta, veleobrt i trgovine iz ožujka 1944. da se novigradski mlin nalazi na području koje kontroliraju partizani.

nje samo privremeno i da još predstoji duga borba s vrlo jakim neprijateljem, pa su demontirali remenje sa strojeva i sve količine žita, brašna i vreća otpremili u zemunice na Bilogori i Kalniku. Nakon ponovne okupacije koprivnički mlin je u ožujku 1944. osposobljen za meljavu, ali zbog nedostatka žitarica koje su se uglavnom nabavljale prisilnim oduzimanjem, posluje sa znatno smanjenim kapacitetom. Za novigradski mlin remenje nije ni nabavljeno, jer je postojao prevelik rizik da ga partizani ponovno pokupe, pa mlin ne radi do oslobođenja. Tada su svi mlinovi oduzeti Ettingerovima zbog ekonomske suradnje s okupatorom i u najkraćem vremenu osposobljeni za rad u novim uvjetima.

11.

Zaključak. Obitelj Ettinger u prvoj polovini dvadesetog stoljeća vodi dominantnu ulogu na polju žitarstva i mlinarstva u Donjoj Podravini. Zahvaljujući sprezi s bankarskim kapitalom Ettingerovi su uvijek bili u mo-

gućnosti kreditirati svoje poduzeće u kriznoj situaciji, a ucijeniti tuđe, koje im nije redovito otplaćivalo kamate i glavnice, pa su se u ovu mrežu uhvatili gotovo svi mlinovi dioničkog karaktera (koprivnički, novigradski, bjelovarski, kloštarski, durđevački i druga poduzeća). Na taj način izvršena je do drugog svjetskog rata koncentracija mlinskog kapitala Donje Podravine u rukama Ettingerovih, i mislim da bi se proces likvidacije malih i srednjih mlinova nastavio, jer ovi zbog slabe tehničke opremljenosti nedostatka kapitala nisu mogli kvalitetom brašna konkurirati tehnički dobro opremljenima Ettingerovim mlinovima.

U preuzetim mlinovima Ettingerovi su vrlo strogi i nesmiljeni poslodavci. Iako posluju relativno dobro, oni zadržavaju dioničku glavnice na niskom nivou i iskazivanjem gubitaka, a i neiskazivanjem pravog prometa žitarica, oštećuju državu, pri čemu postaju sve moćniji i moćniji. Dobar dio njihovog ekstraprofita ostvaren je pojačanim intenzitetom rada i kroz niske zarade radnika, kojima otežavaju sindikalno organizira-

nje i tako im onemogućavaju ekonomsku borbu za poboljšanje položaja i do onog stupanja na kojeg su imali pravo po Zakonu o zaštiti radnika iz 1922. godine. Ettingerovi mlinovi su klasičan primjer kapitala koji povezani s financijskim kapitalom, laganije nego ostali, podnose oscilacije u proizvodnji sirovina i plasmanu industrijske robe.

BILJEŠKE

- VINKO ČESI, Razvoj mlinarstva i uljarstva u Koprivnici i Podravini, rukopis; FRANJO HORVATIĆ, Mlinovi na potoku Komarnici, PODRAVSKI ZBORNIK 1983, 178 i d.; DRAGUTIN FELETAR, Podravina, Koprivnica 1973, 146-148, 217 i 220.
- Svi podaci o poslovanju ovog mlina koji se navode u ovoj radnji uzeti su iz njegovog dosijea, ukoliko nije drugačije navedeno (Historijski arhiv Zagreb, Sudbeni stol kao trgovački sud, /dalje: HAZ, Sud/, Zbirka 11/27 i 7/27), te Arhiv Hrvatske, Banovni-na Hrvatska, /dalje, AH,BH/, VII, kut. 11/76-1898 - Novi parni mlin.
- Compas, 1913/1914, str. 574
- Juraj Ettinger (Pokupsko, 22. IV 1876 - Zagreb, 18. XI 1960) povezivao je financijski kapital s industrijskim. Do 1921. kada prima zavičajnost Zagreba, gdje je bio dugo godina upravitelj Hrvatskog općeg vjersijskog zavoda, bio je zavičajan u Novoj Gradiski. Kasnije je i potpredsjednik udruženja Saveza mlinova i istaknuta ličnost u privrednom životu Hrvatske, koju je poziciju ostvario radom svih članova obitelji Ettinger.
- Svi podaci o poslovanju koji se navode za Prvi novigradski paromlin uzeti su iz njegovog dosijea (HAZ, Sud, Zb 27/25) ukoliko nema posebne bilješke.
- AH, Narodno vijeće, kut. 9 - spis od 14. XI 1918.
- Podravski glasnik, 20. VIII 1921. Krajem kolovoza izbio je u mlinu požar, ali je lokaliziran (isto, 3. IX 1921).
- Koprivničke novine, 11. VII 1926. Poplava.
- Podravske novine, 31. V 1930. Vrijednosni papiri u iznosu od 109.904 dinara prodani su za samo 10.000 dinara. Kako bi se dug uskladio s dioničkom glavnicom Hrvatski opći vjersijski zavod, koji je preko Novog parnog mlina d.d. bio i novi kupac mlina, otpisao je krajem 1931. svoja potraživanja u iznosu od 1.950.434 dinara, pa je gubitak iznosio svega 313.828 dinara uvećan u prvoj polovini 1932. godine za 19.927 dinara. Gotovo je nevjerojatno da su u vrijeme kulminacije velike svjetske krize likvidatori uspjeli naplatiti od dužnika iznos od 103.985 dinara, pa je tako nakon otpisa 31.755 dinara dodatnog duga pasiva bila identična dioničkoj glavnici (300.000 dinara), što je omogućilo dovršenje likvidacionog postupka.
- Narodno blagostanje, 25. VII 1931, 475 i 5.9.1931, 571.
- Novi svijet, 9. X 1920. - Novigrad
- Organizovani radnik, Zgb, 28. II 1924. - Stanje radnika u Koprivnici.
- Isto, 7. VIII 1924.
- Isto, 16. IX 1926.
- Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Radnička komora (dalje: RK), 80/2-7984/1928.
- MARIJAN MATIČKA, Odras privredne krize (1929-1935) na položaj seljaštva u Hrvatskoj, RADOVI INSTITUTA ZA HRVATSKU POVIJEST, 8, Zagreb 1976, 297.
- Podravske novine, 6. III 1937. Akciju je podržao predsjednik vlade dr Milan Stojadinović, koji je potpomogao izvoz u Treći Reich.
- Arhiv Jugoslavije, Ministarstvo trgovine i industrije, I-1-664/I-669.
- RK, 335/3-2436/1934, 337/3-3301 i 338/1-3517/1934.
- RK, 340/2-4707, 4248 i 4507/1934.
- RK, 5679/1934 i 347/1-8077/1934.
- RK, 344/2-7113; Savez živežarskih radnika Jugoslavije, 9/0725, str. 662-5 (RK, 7113/29. VII 1934); Živežarski radnik, 21. VII 1934.
- Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zbirka letaka, 34/1535 od 30. VIII 1934; RK, 372/1-35/12. XII 1934 i 373/3-1929/1934.
- RK, 7313 od 3. VIII 1934.
- RK, 630/3-11719/1941.
- RK, 420/1-4051/20. IV 1935.
- Glas Podravine, 29. V 1981. - D. FELETAR, Štrajkuju mlinari, postolari, rudari...: »Podravske novine, 27. VI 1936; Hrvatski radnik, 15. VII 1936. - GALINEC, Radnički pokret u Koprivnici: Radnik, 27. XI i 4. XII 1936.
- RK, 425/4-5947, 429/4-6869, 432/3-7928 i 436/3-8835/1936.
- RK, 466/3=1776 i 470/3=3361/1937.
- Hrvatski radnik, 3. X i 5. XII 1937; RK, 660/3-11719/16. XI 1941. pritužba Čanija Galincu, predsjedniku zagrebačke Radničke komore koji je vodio pokrete mlinarskih radnika u Koprivnici 1936. i 1937. i onda ih prepustio njihovoj sudbini.
- Podravske novine, 6. I 1940.
- Arhiv Hrvatske, Savska financijska direkcija, kut. 10-131-III-1940, 37-27535-III-1942, 47-1956-III-1943, 115-28309-III-1942, 417-7676-II-1942. Prvi novigradski paromlin, a ima i materijala za međuratno razdoblje; Arhiv Hrvatske, Ministarstvo trgovine, obrta i veleobrt, dionička društva, 27/239. U novigradskom mlinu su Mirko, Stjepan, Juraj i Ivan Ettinger na godišnjoj skupštini od 20. V 1942. iskazali svaki po 4490 dionica od ukupnih 17960.
- RK, 674/4-15052 i 15059/19. XII 1941.
- RK, 643/4-6577/1941, i 644/4-6705/1941. - izvještaj Ivana Bajcera od Radničke komore da su i pregovori 3. srpnja bili neuspjeli, te da je spor predan na rješavanje Gradskom poglavarstvu, koji ga je i dovršio. RK, 712/2-5394/1942; Hrvatski radnik, Uskrs 1941, str. 7.
- RK, 656/3-10810/1941, 674/4-15052 i 15059/1941.
- RK, 712/2-5394/23. VI 1942, i 742/1-21. V 42. - izvještaj Asića.
- RK, 654/2-10061/16. IX 1941.
- RK, 669/1-13795/13781/1941; 644/2-6705/1941, 644/4-69681/1941 i 674/4-15058/1941; Hrvatski radnik, 7. VIII 1941. Mlin je mogao u 24 sata samljeti 80 mtc pšenice.